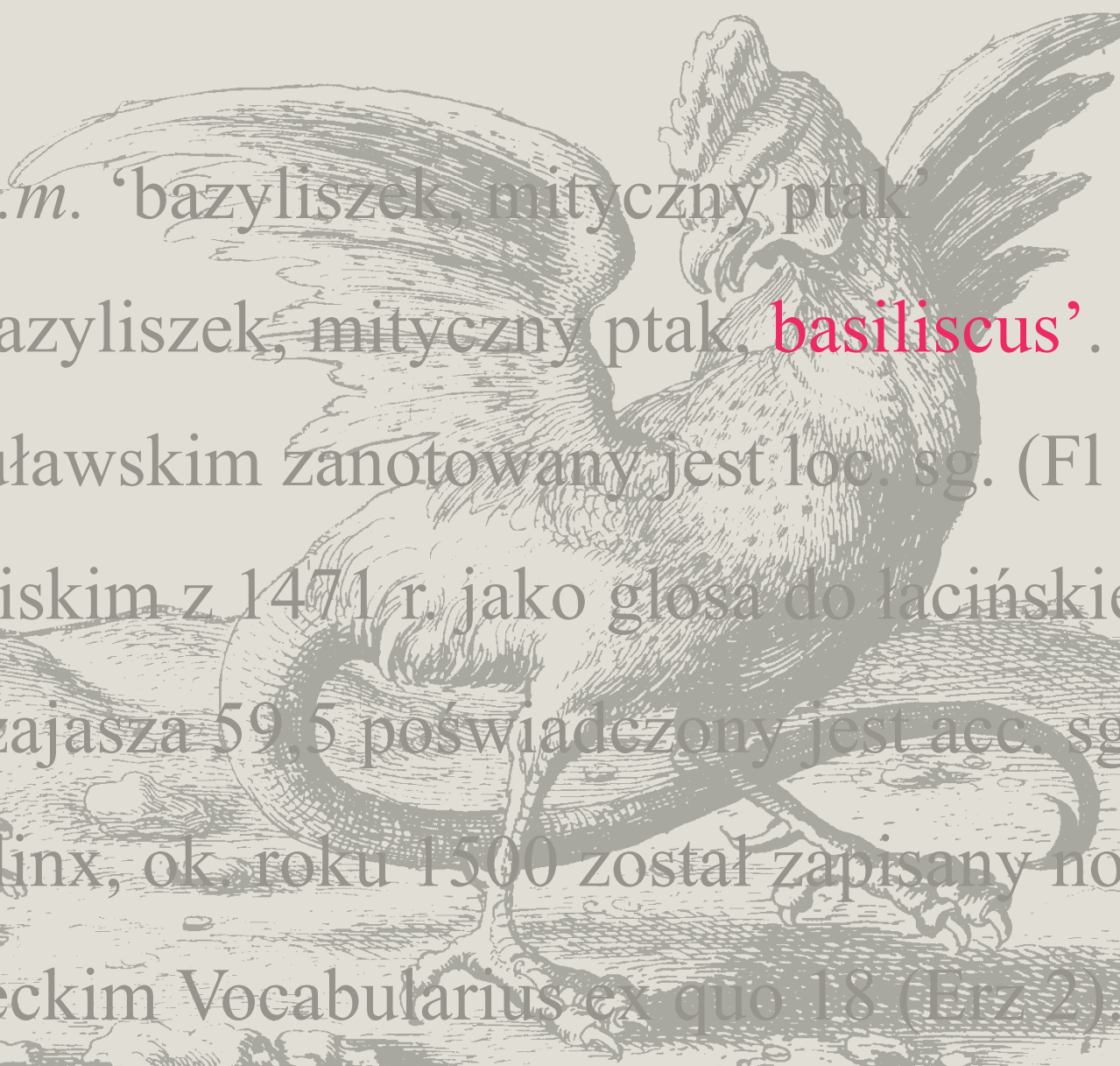

Jan German

DROGI PRZENIKANIA
ZAPOŻYCZEŃ GRECKICH I ŁACIŃSKICH
DO JĘZYKA STAROPOLSKIEGO
SŁOWNICTWO CHRZEŚCIJAŃSKIE

.m. 'bazyliszek, mityczny ptak'

bazyliszek, mityczny ptak, **basiliscus**'.

ławskim zanotowany jest loc. sg. (Fl

iskim z 1471 r. jako glosa do łacińskiego

zajacza 59,5 poświadczony jest acc. sg.

inx, ok. roku 1500 został zapisany no

ckim Vocabularius ex quo 18 (Erz 2).

Drogi przenikania zapożyczeń
greckich i łacińskich do języka staropolskiego
Słownictwo chrześcijańskie

JAN GERMAN

Drogi przenikania zapożyczeń
greckich i łacińskich do języka staropolskiego
Słownictwo chrześcijańskie

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

Kraków 2025

Jan German
Uniwersytet Jagielloński
ID <https://orcid.org/0000-0002-9462-3246>
✉ jan.german@uj.edu.pl

© Copyright by Jan German & Księgarnia Akademicka, 2025

Recenzent
dr hab. Rafał Rosół, prof. UAM

Opracowanie redakcyjne
Weronika Lachowicz

Projekt okładki
Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8368-303-4 (druk)
ISBN 978-83-8368-304-1 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383683041>

Publikacja sfinansowana ze środków Wydziału Filologicznego w ramach
Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

Spis treści

WSTĘP	7
Cel pracy, pytania badawcze	7
Dobór materiału i metody pracy	8
ROZDZIAŁ I. Metodologia i stan badań	11
I.1. Pojęcia i definicje: kontakt językowy, dwujęzyczność, zapożyczenie	11
I.1.1. Badania nad dwujęzycznością w średniowieczu	15
I.2. Aspekty metodologiczne badań nad zapożyczeniami leksykalnymi	16
I.2.1. Zasady badań nad zapożyczeniami wg Cieńkowskiego	16
I.2.2. Problem fonetyki i grafii	18
I.2.3. Zapożyczenia bezpośrednie i pośrednie	19
I.2.4. Przegląd argumentów potwierdzających lub wykluczających pośrednictwo	21
I.2.5. Derywaty od wyrazów zapożyczonych	25
I.3. Stan badań	25
ROZDZIAŁ II. Analiza etymologiczna	31
ROZDZIAŁ III. Wnioski	135
III.1. Wnioski dotyczące dróg przenikania	135
III.1.1. Podział omawianego słownictwa ze względu na źródło bezpośrednie	135
III.1.2. Podział omawianego słownictwa ze względu na drogi przenikania	137
III.1.3. Charakterystyka poszczególnych grup zapożyczeń	138
III.1.4. Słownictwo pochodzenia greckiego	143
III.2. Chronologia przenikania opisywanych wyrazów	144
III.3. Podział omawianych wyrazów ze względu na części mowy	147
III.4. Wybrane elementy adaptacji fonetycznej latynizmów	148

BIBLIOGRAFIA	151
ANEKS 1. Tabela wyrazów	163
ANEKS 2. Spis wyrazów wyekscerpowanych ze SStp	183
STRESZCZENIE	195
SUMMARY	201
INDEKS LEKSEMÓW Z PODZIAŁEM NA JĘZYKI	207

WSTĘP

Cel pracy, pytania badawcze

Słownictwo chrześcijańskie stanowi dużą i wyróżniającą się grupę w zasobie leksykalnym zabytków staropolskich. Jest to materiał ważny zarówno z punktu widzenia historii języka, jak i historii państwa polskiego, ponieważ wiąże się z niezwykle istotnym dla najdawniejszych dziejów Polski zagadnieniem – z chrystianizacją jej ziem. Z tego względu pytanie o pochodzenie tej grupy – w oczywisty sposób ukształtowanej bardziej w wyniku obcych wpływów niż procesów rodzimych – jest od XIX w. przedmiotem zainteresowania badań historycznojęzykowych. Choć literatura przedmiotu zawiera już liczne zarówno syntetyczne, jak i szczegółowe prace, wydaje się, że temat wciąż wymaga wyczerpującego opracowania, uwzględniającego, przy użyciu nowoczesnych metod i pojęć, ponowną analizę materiału źródłowego (w tym również wyrazów dotąd nieopisywanych) oraz dyskusję z dotychczas opublikowanymi badaniami. Z tych względów zdecydowałem się na przygotowanie niniejszej pracy. Jej celem jest analiza dróg przenikania do staropolszczyzny wyrazów pochodzenia greckiego i łacińskiego związanych z religią chrześcijańską, a zatem szczegółowe omówienie etymologii tych leksemów, przyjmując za punkt wyjścia odpowiednie etymony greckie i łacińskie, a za końcowy efekt drogi przenikania – słownictwo staropolskie. Liczba mnoga w tytule wskazuje w oczywisty sposób, że takich „dróg przenikania”, zawierających w sobie różne języki europejskie, było co najmniej kilka. Każdą z nich dotarła do staropolszczyzny nieco inna – pod względem liczby, semantyki czy chronologii przenikania – grupa wyrazów. Sformułowany w ten sposób problem zachęca do postawienia następujących pytań badawczych, na które poszukuję odpowiedzi w pracy:

- 1) Ile wyrazów pochodzenia greckiego i łacińskiego należących do słownictwa chrześcijańskiego poświadczonych jest w tekstach staropolskich?
- 2) Jakimi drogami, tj. przez pośrednictwo jakich języków i dialektów, omawiana leksyka przenikała do staropolszczyzny? Ile spośród analizowanych wyrazów zostało

zapożyczonych bezpośrednio z łaciny? Czy istnieją wyrazy, dla których bezpośrednim źródłem zapożyczenia był język grecki?

- 3) Jaka jest charakterystyka wyrazów, które zapożyczono poszczególnymi drogami, pod względem ich liczebności, chronologii, semantyki, cech formalnych?
- 4) Jaka jest chronologia przenikania badanych wyrazów – które zostały zapożyczone do języka prasłowiańskiego, które do języka polskiego epoki przedpiśmiennej, a które w dobie staropolskiej? W jakim stopniu szczegółowa analiza zmian adaptacyjnych i chronologii poświadczeń pozwala na precyzyjne ustalenie chronologii przenikania wyrazów?
- 5) Jak wyglądała adaptacja zapożyczonej leksyki na poziomie graficznym, fonetycznym, fleksyjnym i słowotwórczym? W jakim stopniu dane dotyczące adaptacji pożyczek mogą pomóc w prawidłowym opisanu ich etymologii?
- 6) Jak przebiegały zmiany w semantyce badanych wyrazów i czy mogą one być pomocne w identyfikacji źródła zapożyczenia?
- 7) Jakie części mowy poza rzeczownikami są reprezentowane przez wyrazy zapożyczone?

Wartość poznawcza pracy ma więc w założeniu dotyczyć zarówno etymologii poszczególnych leksemów, jak i ogólnych wniosków na temat dróg przenikania analizowanej leksyki do staropolszczyzny, a uzyskane w ten sposób informacje będą cenne dla historii języka polskiego oraz dla badań nad najstarszymi dziejami ziem polskich, zwłaszcza pod kątem źródeł ich chrystianizacji.

Dobór materiału i metody pracy

Niniejsza praca ma charakter w pierwszym rzędzie etymologiczny; z tego względu analizowany w niej materiał jest zbiorem leksemów poświadczonych w tekstach staropolskich (w niewielkim stopniu także leksemów niepoświadczonych, ale rekonstruowanych na podstawie przekonujących przesłanek). Materiał ten uzyskałem, dokonując ekscerpacji ze SStp wyrazów o możliwym bezpośrednim lub pośrednim pochodzeniu łacińskim lub greckim (zob. aneks 2), a następnie wybierając z nich te leksemy, które należą do słownictwa chrześcijańskiego; podstawą klasyfikacji semantycznej był dla mnie *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*.

Jest to słownik onomazjologiczny. Prace tego typu prezentują słownictwo nie w porządku alfabetycznym, a tematycznie, próbując odwzorować naturalny porządek myśli, „odbicie struktury ludzkiego umysłu” (zob. Batko-Tokarz 2019: 106). Założenia projektu i opis struktury *Słownika* zaprezentowała Sieradzka-Baziur (2020) w poświęconej mu monografii. Kluczowym elementem omawianej pracy jest schemat klasyfikacyjny, według którego słownictwo staropolskie zaprezentowane zostało w układzie hierarchicznym, prowadzącym od pojęcia nadrzędnego, ogólnego, ku pojęciom podrzędnym, szczegółowym. U szczytu hierarchii znalazły się następujące pojęcia:

1. WSZECHŚWIAT
2. CZŁOWIEK
3. CZŁOWIEK A WSZECHŚWIAT I ŚWIAT

Poniżej wymienionych znalazły się kolejne w hierarchii pojęcia, np. 2.1. ŻYCIE FIZYCZNE, 2.2. ŻYCIE PSYCHICZNE, i kolejne pojęcia podrzędne wobec nich. Zbiór leksemów podporządkowanych pojęciom nadrzędnym, np. 2. CZŁOWIEK, również nie jest pusty. Warto tu zaznaczyć, że onomazjologiczna koncepcja podziału słownictwa, niezwykle użyteczna dla prac takich jak moja, nie jest pozbawiona wad, z których w pierwszej kolejności należy wymienić pewien stopień arbitralności w decyzjach dokonującego podziału badacza (szczegółową dyskusję o wadach i zaletach prezentuje Batko-Tokarz 2019: 114–123).

Do analizy w niniejszej pracy zostały wybrane przede wszystkim te wyrazy, które w *Słowniku pojęciowym* znajdują się w kategorii 2.3.5. RELIGIA i dalszych podpunktach, podporządkowanych w hierarchii punktowi 2.3.5. Są to: 2.3.5.1. DOKTRYNA. WIARA, 2.3.5.2. ORGANIZACJA KOŚCIOŁÓW, 2.3.5.3. KULT, 2.3.5.4. ZASADY ŻYCIA WEDŁUG RELIGII, 2.3.5.5. EMOCJE RELIGIJNE, 2.3.5.6. KSIĘGI ŚWIĘTE. REALIA PRZEDSTAWIONE W KSIĘGACH ŚWIĘTYCH, 2.3.5.7. MITOLOGIA. POGAŃSTWO. CZARY, 2.3.5.8. AGNOSTYCYZM. ATEIZM. WALKA Z RELIGIĄ. Z tak uzyskanego materiału zdecydowałem się wyłączyć dwie grupy wyrazów: (1) słownictwo niezwiązane prymarnie ze sferą religii, którego incydentalne użycie w kontekście religijnym skłoniło autorów *Słownika* do przypisania go do kategorii 2.3. ŻYCIE DUCHOWE, np. czasownik *kupić*; (2) wyrazy pochodzenia hebrajskiego określające realia biblijne, niemające odniesienia do rzeczywistości niebiblijnej, które zostały wykorzystane tylko do przekładu odpowiednich ustępów z Biblii i nie były używane w inny sposób w języku mówionym lub pisanym – a przynajmniej nic na to nie wskazuje; zazwyczaj są to hapaksy lub wyrazy poświadczone najwyżej kilkukrotnie, np. *efi*, *gomor*, *hin*. W materiale omawianym w książce nie zostały uwzględnione kalki strukturalne oraz neosemantyzmy; obszerność tych grup domaga się ich szczegółowego omówienia w osobnych pracach. Do słownictwa analizowanego w pracy włączyłem natomiast kilka leksemów, które w *Słowniku pojęciowym* nie znalazły się w kategorii 2.3.5 (należą do innych podpunktów przypisanych do kategorii 2.3), ponieważ analiza ich poświadczeń w SStp wyraźnie wskazuje, że były one używane przede wszystkim w kontekście religijnym: *epistoła*, *filozof*, *filozofia*, *historia*, *hymn*, *kapitulum*, *kapituła*, *karta*, *wiersz*. Tak uzyskany zbiór zawiera zarówno leksemy związane z religią chrześcijańską, jak i te należące do sfery administracji kościelnej; na potrzeby tej pracy określiłem go jako *słownictwo chrześcijańskie*. W dotychczasowej literaturze przedmiotu można znaleźć inne sformułowania odnoszące się do podobnego zbioru leksemów, np. *terminologia chrześcijańska* (Klich 1927; Karpluk 2001 – w tytule) czy *terminologia kościelna* (Basaj, Siatkowski 2006 s.v. *kielich*). Zdecydowałem się użyć ogólniejszego określenia *słownictwo* zamiast stosowanej w innych pracach *terminologii*, ponieważ w niektórych przypadkach trudno ustalić, czy dany wyraz należy do języka

specjalistycznego ze sfery religii, czy do języka ogólnego – przyczyną jest niedostatek źródeł (więcej o przeciwstawieniu języka ogólnego i języka specjalistycznego i trudnościach w odróżnieniu jednego od drugiego zob. Cabré 1999: 71 i nn.).

Wyselekcjonowana w omówiony powyżej sposób leksyka została poddana analizie w zasadniczej części pracy. Ze względu na etymologiczny charakter rozprawy część ta ma postać słownikową, a poszczególne leksemy omówiono w porządku alfabetycznym (w książce cytowane są w takiej postaci, jaka pojawia się w główce hasła w SStp; niekiedy jest to postać uwspółcześniona, np. *kościół*); znaczenia podawano za SStp z drobnymi modyfikacjami. Każdy wyraz poddano szczegółowemu omówieniu pod kątem jego poświadczeń w tekstach staropolskich (chronologia, geografia, kontekst, grafia), cech formalnych, semantyki, zmian adaptacyjnych towarzyszących zapożyczeniu; na tej podstawie określono możliwe drogi jego przenikania do staropolszczyzny z łaciny lub greki. Wnioski szczegółowe dotyczące poszczególnych wyrazów umieszczono w zbiorczej tabeli (aneks 1), która była podstawą do sporządzenia rozdziału *Wnioski*.

Książka ta nie powstałaby, gdyby nie moi nauczyciele – to oni w dużej mierze ponoszą odpowiedzialność za to, że trzymają ją Państwo w rękach. Doktor Janusz Ryba zaraził mnie w szkole średniej miłością do łaciny (na szczęście nie jest to podobno choroba śmiertelna). Profesor Marek Stachowski na początku studiów skierował mnie na krętą ścieżkę etymologii, z której – jak widać – już nie zboczyłem. Profesor Hubert Wolanin i Doktor Dariusz Piwowarczyk czuwali nad moją pracą doktorską, z której wykluła się niniejsza książka. Recenzentami rozprawy byli Profesor Aleksandra Janowska, Profesor Rafał Rosół i Profesor Michał Rzepiela, którym zawdzięczam wiele cennych wskazówek. Moja żona Gosia wspierała mnie – i wspiera nadal – zarówno w pracy, jak i na co dzień.

Wszystkim im składam serdeczne podziękowania.

ROZDZIAŁ I

Metodologia i stan badań

I.1. Pojęcia i definicje: kontakt językowy, dwujęzyczność, zapożyczenie

Zapożyczenia leksykalne jako problem badawczy stanowią część szerszego zagadnienia, jakim jest kontakt językowy i jego możliwe rezultaty. Terminy odnoszące się do tego zjawiska, używane powszechnie w literaturze naukowej, nie zawsze są rozumiane jednoznacznie, niezbędne wydaje się zatem przedstawienie, w jaki sposób próbowano je definiować i jak będą one stosowane w dalszych częściach pracy.

Najprostsza definicja nasuwająca się przy próbie objaśnienia pojęcia kontaktu językowego to „sytuacja, w której w jednym miejscu i czasie używane są przynajmniej dwa języki”. Takie rozumienie wstępnie proponuje Thomason (2001: 1). Jak sama jednak zaznacza, wyjaśnienie to nie może zostać uznane za w pełni satysfakcjonujące: spotkanie w jednym pomieszczeniu dwóch grup, z których każda mówi wyłącznie we własnym języku, może nie doprowadzić do żadnych rezultatów interesujących z punktu widzenia badań nad zjawiskiem kontaktu językowego. Ponadto spotkania użytkowników różnych języków nie należy uważać za warunek konieczny, skoro do kontaktu językowego dochodzi również za pośrednictwem np. tekstu pisanego lub telewizji (Thomason 2001: 2–3). Za przykład może tu posłużyć oryginalny tekst Nowego Testamentu, dzięki któremu w kontakt z greką weszli użytkownicy wielu języków, w tym tacy, którzy osobiście nigdy nie spotkali żadnej osoby greckojęzycznej.

Nieco odmienny punkt wyjścia zaproponował Weinreich, który stwierdził, że interesujące nas zjawisko ma miejsce wtedy, kiedy przynajmniej dwa języki są używane naprzemiennie przez te same osoby (Weinreich 1968: 1). Takie właśnie rozumienie kontaktu językowego przyjmuję na potrzeby tej książki jako najbardziej korzystne ze względu na specyfikę omawianego materiału¹. Lokalizacją, w której zachodzi kontakt,

¹ Warto tu zwrócić uwagę, że często dziś cytowana praca Thomason powstała ponad 30 lat później niż książka Weinreicha, ale to jego dzieło, uznawane dziś za klasyczne, pozostaje pod wieloma względami najlepszym opracowaniem teoretycznym problemu kontaktu językowego.

miałoby być zatem nie miejsce w sensie fizycznym, ale sami użytkownicy języków. Praktyka używania dwóch języków naprzemiennie jest przez Weinreicha określana jako dwujęzyczność. W jej wyniku w którymś z języków używanych przez osoby bilingwiczne może dojść do odchyień od normy, czyli interferencji. W swojej pracy Weinreich postuluje ostrożne używanie terminu *zapożyczenie* ze względu na konsekwencje opisywanego zjawiska dla systemu językowego: zdaniem badacza rzadko można mówić o prostym przekazaniu elementu z jednego języka do drugiego, które pozostaje bez wpływu na całą strukturę języka-biorcy (a takie rozumienie wynika jego zdaniem z samego określenia *zapożyczenie*). Dotyczy to nie tylko poziomu fonologicznego czy syntaktycznego, ale i leksykalnego, jako że nowe elementy leksykalne mogą wpływać na używanie dotychczasowej leksyki, modyfikując strukturę leksykalną języka (Weinreich 1968: 1).

Również inni badacze zwracali uwagę na fakt, że do zajścia zjawiska kontaktu językowego konieczne jest istnienie pewnego poziomu dwujęzyczności² u określonej grupy użytkowników (np. Haugen 1950: 210). Wzrost poziomu dwujęzyczności, rozumiany jako wzrost liczebności grupy i stopnia, w jakim zna ona drugi język, prowadzi do silniejszego oddziaływania jednego języka na drugi. Powszechnie przyjmuje się, że płaszczyzna języka podatna na wpływy nawet przy minimalnym stopniu dwujęzyczności to leksyka (Thomason 2001: 10; Thomason, Kaufman 1988: 37).

Uściślenia wymaga również termin *zapożyczenie* (lub *pożyczka* – określenia te będą stosowane synonimicznie). Jak było powiedziane wyżej, Weinreich woli stosować go ostrożnie, preferując określenie *interferencja*, rozumiane jako odchylenie od normy funkcjonującej w danym języku zachodzące pod wpływem innego języka. Thomason i Kaufman (1988: 37) definiują *zapożyczenie* (rozumiane szeroko, nie tylko na poziomie leksykalnym) jako inkorporację cech obcego języka do języka danej grupy. W wyniku tego procesu język, do którego dane elementy są inkorporowane, pozostaje wciąż tym samym językiem, ale ulega pewnej modyfikacji. Z kolei Haugen (1950: 211) wyjaśnia, czym jest *zapożyczenie*, wychodząc z następujących założeń: (a) każdy użytkownik języka dąży do powielania znanych sobie wzorców językowych, (b) wśród tych wzorców niektóre mogą pochodzić z innego języka niż jego własny³. Kiedy dochodzi

² Dla uniknięcia nieporozumień warto zaznaczyć, że żaden z cytowanych badaczy nie uważa dwujęzyczności za biegłe posługiwanie się dwoma różnymi językami. Dwujęzyczność, za cytowanym powyżej Weinreichem, rozumiem tu jako praktykę używania dwóch języków naprzemiennie, przy czym do zajścia części opisywanych w tym rozdziale procesów wystarczająca może być nawet minimalna znajomość drugiego języka, ograniczająca się do pojedynczych fraz czy słów.

³ Haugen zwraca uwagę na pewną niezręczność związaną ze stosowaniem terminu *zapożyczenie* w językoznawstwie: odbywa się ono bez zgody i świadomości dawcy, a zapożyczonego elementu biorca nie ma zamiaru w żaden sposób zwracać, co sprawia, że analogia z dosłownie rozumianym *zapożyczeniem* jest bardzo niepełna. Durkin podaje kilka przykładów relatywnie rzadkiego procesu, jakim jest tzw. *Rückwanderer*, czyli *zapożyczenie zwrotne*, np. ang. *milord* ← fr. *milord* ← ang. *my lord* (Durkin 2009: 133–134). Na fakt, że ang. *milord* pochodzi rzeczywiście z języka francuskiego, a nie jest skróceniem ang. *my lord*, wskazuje semantyka: w języku francuskim angielskie wyrażenie zostało zinterpretowane

do powielenia wzorców pochodzących z jednego języka w innym języku, mamy do czynienia z procesem zapożyczenia. Jak widać, wszystkie te definicje są do siebie bardzo podobne. Niekorzystne wydaje się proponowane przez Weinreicha odwołanie do pojęcia normy językowej, która sama w sobie wymaga definicji. Z kolei w pozostałych definicjach nie do końca jasne są takie określenia jak *język danej grupy* czy *własny język*. Brzmiały one o tyle niezręcznie, że w przypadku kontaktu dwóch języków zapożyczenie może zachodzić w obie strony, bez względu na to, który z języków jest językiem ojczystym. Potwierdzeniem tego faktu jest z jednej strony mnogość latynizmów w polszczyźnie w średniowieczu, a z drugiej wpływ polszczyzny na łacinę średniowieczną (opisany np. w pracy: Weyssenhoff-Brożkowska 1991). Warto zwrócić uwagę, że we wszystkich wyżej wymienionych pracach termin *zapożyczenie* (ang. *borrowing*) rozumiany jest jako proces. W języku polskim wyraz ten może jednak oznaczać również słowo będące efektem tego procesu i w pracach etymologicznych znaczenie to występuje nawet częściej. Przykładowo można zatem powiedzieć, że polski wyraz *elekcja* jest zapożyczeniem łacińskiego wyrazu *ēlēctiō*, ale też że wyraz *elekcja* powstał w wyniku zapożyczenia i adaptacji łac. *ēlēctiō*. Również przeze mnie wyraz *zapożyczenie* będzie stosowany w obu znaczeniach, a kontekst pozwoli na uniknięcie potencjalnej niejednoznaczności.

Przedmiotem zainteresowania tej monografii będą pożyczki konkretnego typu, mianowicie zapożyczenia leksykalne, czyli te, których źródłem w języku-dawcy i efektem w języku-biorcy jest materiał leksykalny. W literaturze zwraca się uwagę, że pożyczki tego typu nie są ograniczone do grup o wysokim stopniu dwujęzyczności; dochodzi do nich przy krótszym i bardziej powierzchownym kontakcie w porównaniu do zapożyczeń z innych poziomów języka (Weinreich 1968: 56; Thomason, Kaufman 1988: 50, 74). Weinreich (1968: 56–58, 103–104) podkreśla, że przyczyny zapożyczeń leksykalnych są w zasadzie identyczne jak przyczyny innowacji leksykalnych w ogóle. Należy do nich zatem przede wszystkim potrzeba nazywania nowych rzeczy, osób, miejsc i idei. Istotną rolę odgrywają ponadto przyczyny wewnątrzjęzykowe, wśród których Weinreich wymienia: (1) niską frekwencję użycia niektórych słów, co może sprzyjać ich zapomnieniu i zastąpieniu; (2) homonimie – czasem wyraz może być zapożyczony dla uniknięcia homonimii występującej w języku, chociaż z zagadnieniem tym należy postępować ostrożnie, bo znane są przypadki, kiedy to właśnie zapożyczenie prowadzi do powstania homonimii⁴; (3) tendencję wyrazów nacechowanych afektywnie do tracenia siły ekspresywnej i związaną z tym potrzebę pozyskiwania nowych, nacechowanych synonimów. Czynnikiem sprzyjającym zapożyczeniom jest również niewątpliwie prestiż języka-dawcy funkcjonujący w świadomości użytkowników języka-biorcy (Weinreich 1968: 59–60; Thomason, Kaufman 1988: 44).

jako jeden wyraz w znaczeniu 'angielski szlachcic podróżujący po Europie', które to znaczenie zachowało się przy zapożyczeniu z języka francuskiego do angielskiego.

⁴ Weinreich (1968: 58) cytuje przykład z języka polskich imigrantów w USA: *ci na kornierze muwią* 'osoby na rogu poruszają się', gdzie zapożyczenie angielskiego czasownika *move* doprowadziło do powstania homonimii *mówią* : *muwią*.

Bibliografia

OPRACOWANIA

- Batko-Tokarz B., (2019): *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.
- Berschin W., (1980): *Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, Bern–München.
- Biville F., (1990): *Les emprunts du latin au grec. Approche phonétique*, t. 1: *Introduction et consonantisme*, Louvain–Paris.
- Bochnakowa A. (red. nauk.), (2012): *Wyrazy francuskiego pochodzenia we współczesnym języku polskim*, Kraków.
- Boček V., (2010): *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*, Praha.
- Boček V., (2021): *Old Czech andl 'angel': A Loanword from Old Church Slavonic or from Latin?*, „Slověne” 10(2), s. 7–21, <https://doi.org/10.31168/2305-6754.2021.10.2.1>.
- Braune W., (2004): *Althochdeutsche Grammatik I. Laut- und Formenlehre*, I. Reiffenstein (bearb.), Tübingen.
- Brückner A., (1915): *Wpływy języków obcych na język polski*, [w:] J. Łoś, J. Rozwadowski, A. Brückner, J. Badouin de Courtenay, T. Benni (oprac.), *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, t. 2, cz. 1, Kraków, s. 100–153.
- Brückner A., (1957): *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów prehistorycznych do r. 1506*, Warszawa (I wyd.: Kraków 1930).
- Cabré M.T., (1999): *Terminology: Theory, Methods, and Applications*, Amsterdam–Philadelphia.
- Cieńkowski W., (1964): *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*, „Poradnik Językowy” 10, s. 417–429.
- Cohen S.J.D., (2006): *From the Maccabees to the Mishnah*, Louisville–London.
- Cybulski M., (1996): *Staropolskie przekłady Psalterza*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 41(2), s. 1–96.
- Czarnecki T., (2014): *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen. Untersuchungen zur Chronologie und Geographie der Entlehnungen*, Warszawa.
- Datkowa H., (1930): *Pol. cmentarz*, „Język Polski” 15, s. 69–77.

- Dinkova-Bruun G., (2011): *Medieval Latin*, [w:] J. Clackson (ed.), *A Companion to the Latin Language*, Malden–Oxford–Chichester, s. 284–302, <https://doi.org/10.1002/9781444343397.ch17>.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., (2006): *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323526025>.
- Dunaj B., (1975): *Język polski najstarszej doby piśmiennej (XII–XIII w.)*, Kraków.
- Dunaj B., (1976): *Zapożyczenia czeskie w polszczyźnie XII–XIII w.*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze” 52, s. 27–38.
- Durkin Ph., (2009): *The Oxford Guide to Etymology*, Oxford.
- Eggers E., (1988): *Die Phonologie der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen bis 1500*, München, <https://doi.org/10.3726/b12732>.
- Fałowski A., (2016): *W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim*, „LingVaria” 11(22), s. 137–156, <https://doi.org/10.12797/LV.11.2016.22.10>.
- Fiedlerová A., (1963): *Stč. orhany, vorhany, varhany*, „Listy filologické / Folia philologica” 86(2), s. 305–308.
- Fisiak J., (1962): *Złożony kontakt językowy w procesie zapożyczania z języka angielskiego do polskiego*, „Język Polski” 42, s. 286–294.
- Gebauer J., (1894): *Historická mluvnice jazyka českého*, D. 1: *Hláskosloví*, Praha–Videň.
- German J., (2021): *Staropolskie kontynuacje gr. διάκονος. Studium przypadku z badań nad leksyką pochodzenia greckiego i łacińskiego w staropolszczyźnie*, [w:] E. Horyń, E. Młynarczyk, P. Żmigrodzki (red.), *Język polski – między tradycją a współczesnością. Księga jubileuszowa z okazji stulecia Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*, Kraków, s. 439–446, <https://doi.org/10.24917/9788380846258.34>.
- German J., (2022): *Uwagi o etymologii i znaczeniu stpol. kryłos*, „Rocznik Sławistyczny” 71, s. 85–89, <https://doi.org/10.24425/rslaw.2022.142752>.
- German J. (2023): *Latynizmy czasownikowe w staropolszczyźnie*, „LingVaria” 18(36), s. 163–175, <https://doi.org/10.12797/LV.18.2023.36.11>.
- German J., (2024): *Bohemizmy czy latynizmy? Jak potwierdzać lub wykluczać pośrednictwo przy zapożyczeniach*, „Forum Lingwistyczne” 12(2), s. 1–11, <https://doi.org/10.31261/FL.2024.12.2.11>.
- Haspelmath M., (2009): *Lexical Borrowing: Concepts and Issues*, [w:] M. Haspelmath, U. Tadmor (eds), *Loanwords in the World's Language: A Comparative Handbook*, Berlin, s. 35–54, <https://doi.org/10.1515/9783110218442.35>.
- Haugen E., (1950): *The Analysis of Linguistic Borrowing*, „Language” 26(2), s. 210–231, <https://doi.org/10.2307/410058>.
- Helimski 2000=Хелимский Е., (2000): *Ранняя славянская христианская терминология в венгерском языке*, [w:] Е. Хелимский, *Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи*, Москва, s. 436–451.
- Holthausen F., (1921): *Altsächsisches Elementarbuch*, Heidelberg.
- Holzer G., (2011): *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*, Zagreb.
- Jasińska K., Piwowarczyk D.R., (2019): *Magister, mistrz, majster – o drogach przenikania wyrazów łacińskich do polszczyzny*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 75, s. 45–57, <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.6611>.

STRESZCZENIE

Przedmiotem monografii są bezpośrednie i pośrednie greczyzmy i latynizmy w staropolszczyźnie związane z religią chrześcijańską. W pracy staram się odpowiedzieć na następujące pytania badawcze:

- 1) Jak duży zasób leksyki grecko-łacińskiej znajduje się w tekstach staropolskich i jak wiele z tych wyrazów należy do słownictwa chrześcijańskiego?
- 2) Jakimi drogami badana leksyka przenikała do języka polskiego – które wyrazy przeszły przez medium czeskie, które przez medium niemieckie, ruskie, a które zostały zapożyczone bezpośrednio? Które dialekty niemieckie pośredniczyły przy zapożyczaniu? Czy istniały jeszcze jakieś inne drogi?
- 3) Jakie są cechy charakterystyczne grup zapożyczonych poszczególnymi drogami, np. bezpośrednich latynizmów, wyrazów zapożyczonych przez pośrednictwo czeskie itd.?
- 4) Jaka jest chronologia przenikania badanych wyrazów – które zostały zapożyczone do języka prasłowiańskiego, które do języka polskiego epoki przedpiśmiennej, a które w dobie staropolskiej? W jakim stopniu szczegółowa analiza zmian adaptacyjnych i chronologii poświadczeń pozwala na precyzyjne ustalenie chronologii przenikania wyrazów?
- 5) Jak wyglądała adaptacja zapożyczonej leksyki na poziomie graficznym, fonetycznym, fleksyjnym i słowotwórczym? Czy analiza procesów adaptacyjnych pozwala na szczegółową rekonstrukcję drogi przenikania?
- 6) Jak przebiegały zmiany w semantyce badanych wyrazów? W jaki sposób semantyka może się okazać istotnym narzędziem pomocnym przy ustalaniu chronologii i dróg przenikania zapożyczeń?
- 7) Jakie części mowy poza rzeczownikami są reprezentowane przez wyrazy zapożyczone?

Struktura

Praca składa się z następujących części:

- wstęp: zawiera przedstawienie celu pracy i stawianych w niej pytań badawczych, omawia dobór materiału i metody pracy;
- rozdział I: wprowadza i definiuje istotne dla pracy pojęcia, takie jak *kontakt językowy*, *dwujęzyczność*, *zapożyczenie*, omawia wybrane aspekty metodologiczne badań nad zapożyczeniami i przedstawia skrótowo stan badań nad omawianym zagadnieniem;
- rozdział II: zawiera analizę etymologiczną omawianej w pracy leksyki w porządku alfabetycznym;
- rozdział III: przedstawia wnioski ogólne z zawartej w rozdziale II analizy etymologicznej, dotyczące całości materiału i dróg jego przenikania;
- bibliografia;
- aneks 1: tabela zawierająca skrótowe przedstawienie wniosków z analizy etymologicznej poszczególnych wyrazów;
- aneks 2: spis wyrazów wyekscerpowanych z Sstp, których pochodzenie greckie lub łacińskie (bezpośrednie lub pośrednie) uznałem za co najmniej możliwe.

Metodologia

Analizowany w pracy materiał został wyekscerpowany ze *Słownika staropolskiego* (i *Suplementu*). Początkowo wyekscerpowałem wszystkie wyrazy, których greckie lub łacińskie pochodzenie uznałem za co najmniej możliwe (zob. aneks 2), a następnie spośród nich wybrałem słownictwo chrześcijańskie. Tak uzyskane leksemy poddałem analizie etymologicznej w rozdziale II w porządku alfabetycznym, zwracając uwagę w szczególności na staropolskie poświadczenia omawianych wyrazów (chronologia, geografia poświadczeń, kontekst, grafia), cechy formalne, semantykę, adaptację. Na podstawie analizy etymologicznej ustalałem możliwą drogę przenikania wyrazu. Wniośki dotyczące poszczególnych wyrazów przedstawione są w sposób skrótowy w tabeli (aneks 1); wnioski ogólne dla całości analizowanego materiału znajdują się w rozdziale III.

Rozdział I

Rozdział ten wprowadza podstawowe pojęcia, takie jak *kontakt językowy*, który można zdefiniować jako „sytuację, w której w jednym miejscu i czasie używane są przynajmniej dwa języki” (Thomason 2001: 1) lub jako używanie dwóch lub więcej języków naprzemiennie przez te same osoby (Weinreich 1968: 1). Naprzemiennie używanie różnych języków Weinreich określa jako *dwujęzyczność*. Kolejnym istotnym pojęciem jest

zapożyczenie: skutek kontaktu językowego. Thomason i Kaufman (1988: 37) określają je jako inkorporację cech obcego języka do języka danej grupy. Proces zapożyczenia szczegółowo analizuje w swoim artykule Haugen (1950), gdzie wprowadza pojęcia *importacji* i *substytucji*.

W dalszej części rozdziału przedstawiłem metodologiczne aspekty badań nad zapożyczeniami, opierając się głównie na artykule Cieńkowskiego (1964: 421–428). Zdaniem polskiego językoznawcy przy analizowaniu pożyczek leksykalnych należy zwrócić uwagę na prawdopodobieństwo zmian i tożsamości fonetycznych, związek wyrazu z desygnatem i realiami, konsekwencję i zgodność chronologiczną, prawdopodobieństwo i ciągłość rozwoju semantycznego wyrazu, prawdopodobieństwo kontaktów językowych i konieczność wszechstronnego rozpatrywania wyrazów.

W pracy analizowane są zarówno zapożyczenia bezpośrednie, jak i takie, które dotarły do staropolszczyzny za pośrednictwem innych języków; przyczyny takiego doboru materiału są następujące:

- 1) w wielu przypadkach odróżnienie zapożyczeń bezpośrednich od pośrednich jest bardzo trudne;
- 2) w literaturze przedmiotu częstą praktyką jest wspólne badanie obu typów pożyczek i określanie ich terminem *latynizmy* lub *grecozmy*, z zastrzeżeniem, że niektóre zapożyczone za pośrednictwem np. czeskim (zob. Klemensiewicz 1961: 140–141);
- 3) wiele spośród omawianych wyrazów było postrzegane przez użytkowników staropolszczyzny jako greckie/łacińskie, nawet jeśli bezpośrednio zapożyczone je z czeskiego lub dialektów niemieckich; w związku z tym poddawano je niekiedy procesowi relatywizacji.

Przy analizie etymologicznej moim celem było każdorazowo ustalenie w sposób możliwie najdokładniejszy pełnej drogi przenikania, w tym bezpośredniego źródła zapożyczenia, na podstawie którego słownictwo powinno zostać sklasyfikowane jako *sensu stricto* latynizmy, bohemizmy, germanizmy itd.

Ostatnia część rozdziału zawiera chronologiczne przedstawienie stanu badań. W swoich klasycznych opracowaniach Nehring (1876–1882), Brückner (1915, 1930) i Klich (1927) opowiadają się za przyjęciem czeskiego pośrednictwa dla niemal całej terminologii chrześcijańskiej pochodzenia greckiego i łacińskiego, co ma znajdować potwierdzenie w fakcie przyjęcia chrztu przez Mieszka I i jego otoczenie z rąk czeskich misjonarzy. Ten argument, odwołujący się do danych historycznych, używany jest wielokrotnie zwłaszcza w pracy Klicha, również w licznych przypadkach, dla których dane językoznawcze nie przynoszą rozstrzygnięcia; powtarza się on też w późniejszych pracach, zwłaszcza w opracowaniu dotyczącym bohemizmów autorstwa Basaja i Siatkowskiego (2006) oraz w *Słowniku staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* Karpluk (2001). Teza o czeskiej proveniencji polskiego chrześcijaństwa, przyjmowana przez polskich językoznawców bezkrytycznie, jest obecnie przedmiotem dyskusji w badaniach historycznych (podważa ją np. Sikorski 2013: 276–306, z kolei podtrzymuje ją Matla 2017: 17). Jednym z głównych argumentów wspierających tezę

o chrzcie dokonany przez czeskich misjonarzy jest czeskie pochodzenie staropolskiej terminologii chrześcijańskiej, więc argumentacja stosowana przez Klicha ma cechy błędnego koła.

Rozdział II

W tym rozdziale 185 wyrazów chrześcijańskich wyekscerpowanych ze *Słownika staropolskiego* zostało poddanych analizie etymologicznej. Są to następujące leksemy: *Adwent*, (*Anioł*), (*Antychryst*), *Antyfona*, *Apostoł*, (*Archanioł*), (*Archidiakon*), (*Archimandryta*), *Arcybiskup*, (*Arka*), *Bazyliśzek*, (*Betfania*), (*Bierzmowanie*), *Biskup*, *Brewiarz*, (*Bulla*), *Cerkiew*, *Cherubin*, *Chór*, *Chrzcić*, *Chrześcijanin*, (*Cmentarz*), (*Cylicjum*), *De dominy*, *Diabeł*, (*Diakon*), *Doktor*, *Dziekan*, (*Epifania*), *Epistoła*, (*Ewangelia*), (*Ewangelista*), *Ezeita*, *Faryzeusz*, (*Filatria*), *Filozof*, (*Filozofia*), *Fraternalny*, *Format*, (*Glosa*), *Gryf*, (*Historia*), (*Homilia*), *Hymn*, *Hymna*, (*Ihumen*), *Infuła*, *Interdykt*, *Jalnużna*, *Kaccerz*, *Kalendy*, *Kanonik*, *Kanownik*, **Kantor*, *Kanty*, *Kapelan*, *Kapitulum*, *Kapituła*, *Kapła*, *Kapłan*, *Kardynał*, *Karta*, *Kartuz*, *Kielich*, *Klasztor*, **Kleryk*, *Kmotr*, *Kmotra*, *Kolęda*, *Komendator*, *Komendor*, *Kompleta*, *Komża*, *Konwent*, (*Konwers*), *Korona*, *Koruna*, *Krona*, *Koronować*, *Kościół*, *Kruchta*, *Kryłos*, *Krzyż*, *Krzyżmo*, *Kum*, *Kurwatura*, *Kustosz*, *Laik*, (*Lekcja*), *Lucyfer*, *Lucyper*, *Magnifikat*, *Manna*, (*Materia*), (*Mesjasz*), *Metropolit*, *Minister*, *Mira*, *Mnich*, *Monaster*, *Msza*, *Natura*, *Nieszpór*, *Nona*, *Oblata*, *Ofertorzyja*, *Ofiara*, *Oktawa*, *Olej*, *Ołtarz*, *Opat*, *Opiora*, *Oplatek*, *Oratarz*, *Organista*, *Organy*, *Ornat*, *Pacierz*, *Papież*, *Paradyż*, (*Parochia*), **Pascha*, (*Pasja*), (*Patriarcha*), *Patron*, *Pelikan*, *Petla*, *Persona*, *Pielgrzym*, *Pleban*, *Poganin*, *Pop*, (*Popadia*), *Potestat*, *Pozytyw*, (*Pralat*), *Prebendarz*, *Proboszcz*, (*Procesja*), (*Profecja*), *Profes*, (*Profesja*), *Profeta*, *Proskura*, *Pryma*, *Przeor*, **Przeorysza*, *Psalm*, *Psalterz*, *Refektarz*, *Reguła*, *Relikwie*, *Rubryka*, *Saduceusz*, (*Scholastyk*), *Seksta*, *Sekta*, *Serafin*, *Sobota*, (*Stuła*), *Stypa*, *Sufragan*, *Synagoga*, *Synod*, *Szatan*, *Szkaplerz*, *Taca*, *Tekst*, (*Teofania*), (*Tercja*), *Testament*, *Tron*, *Tum*, *Ufundować*, *Wiersz*, (*Wigilia*), (*Wikary*), *Wino*, *Wizytator*, *Wytrykus*, *Żak*, *Żalm*, *Żoltarz*, *Żegnać*, *Żyd*.

Rozdział III

Rozdział ten zawiera wnioski dotyczące całości analizowanego słownictwa. Pod względem źródła bezpośredniego omawiane zapożyczenia można podzielić na:

- wyrazy zapożyczone bezpośrednio z łaciny (ewentualnie z formy romańskiej, która kontynuuje formę łacińską): 102, czyli 55% spośród omawianych;
- wyrazy, które w staropolszczyźnie są pożyczkami czeskimi: 35, czyli 19% spośród omawianych;
- wyrazy, dla których za równie prawdopodobne uznałem bezpośrednie źródło łacińskie i czeskie: 16, czyli 9% spośród omawianych;

- wyrazy, które w staropolszczyźnie są pożyczkami germańskimi (jeden z dialektów niemieckich lub język gocki): 17, czyli 9% spośród omawianych;
- wyrazy pochodzenia wschodniosłowiańskiego: 8, czyli 4% spośród omawianych;
- pozostałe przypadki: 7, czyli 4% spośród omawianych.

Analizowane słownictwo można również podzielić pod względem pełnej drogi przenikania, uwzględniającej źródło łacińskie lub greckie i wszystkie języki pośredniczące; najczęściej reprezentowane są następujące drogi:

- (1) (greka →) łacina → staropolski
- (2) (greka →) łacina → staroczeski → staropolski
- (3) (greka →) łacina → dialekty niemieckie → staropolski
- (4) (greka →) łacina → dialekty niemieckie → staroczeski → staropolski
- (5) greka → języki wschodniosłowiańskie → staropolski.

Wyrazy wyprowadzane bezpośrednio z łaciny mogły zostać zapożyczone w okresie prasłowiańskim, w epoce przedpiśmiennej lub w dobie staropolskiej; precyzyjne ustalenie chronologii nie zawsze jest możliwe. Grupa ta zawiera wyrazy używane zarówno w języku mówionym i pisanym, jak i jedynie w tekstach pisanych; użycie wielu z nich było prawdopodobnie ograniczone wyłącznie do leksyki elit i kleru, ale przynajmniej niektóre mogły stopniowo przedostawać się do języka pozostałych warstw społecznych. Słownictwo wywodzące się bezpośrednio z łaciny jest zróżnicowane pod względem semantycznym; należą tu między innymi nazwy modlitw (*antyfona*, *brewiarz* itd.), stroju i wyposażenia liturgicznego (*cylicyjum*, *infuła* itd.), świąt (*betfania*, *epifania* itd.), sekt żydowskich (*ezeita*, *faryzeusz* itd.), stanowisk i funkcji kościelnych (*arcybiskup*, *dyjakon* etc.).

Również słownictwo wyprowadzane bezpośrednio z czeskiego jest grupą wewnętrznie zróżnicowaną. Kontakty językowe czesko-polskie rozpoczęły się prawdopodobnie bezpośrednio po wydzieleniu się obu języków ze wspólnoty prasłowiańskiej i były kontynuowane do końca doby staropolskiej. Staropolszczyzna mogła zapożyczać wyrazy czeskie zarówno z języka pisanego, jak i mówionego (dyplomacja, handel, akcje misjonarskie). Część z należących do tej grupy pożyczek to w czeskim latynizmy bezpośrednie, inne natomiast trafiły do czeszczyzny przez pośrednictwo dialektów niemieckich. Należy zwrócić uwagę, że w omawianym w pracy słownictwie liczba bohemizmów jest wyraźnie niższa od liczby latynizmów. Dla 16 leksemów nie udało się ustalić, czy bardziej prawdopodobnym źródłem zapożyczenia jest wyraz łaciński, czy czeski.

Znaczną część wyrazów uznanych w pracy za germanizmy (8 spośród 17) stanowią relatywnie wczesne pożyczki, częściowo zapewne z okresu sprzed chrystianizacji, przeważnie gockie lub staro-wysoko-niemieckie. W późniejszych okresach bezpośredni wpływ niemiecki stał się mniej intensywny. Dla części germanizmów zidentyfikowanie etymonu w postaci konkretnej formy dialektalnej jest trudne lub niemożliwe.

Zapożyczenia wschodniosłowiańskie przenikały do staropolszczyzny ze źródła staroruskiego lub staroukraińskiego w stosunkowo późnym okresie. Droga przenikania

przeważającej większości z nich rozpoczyna się od etymonu greckiego i nie uwzględnia pośrednictwa łaciny. Pod względem semantycznym jest to słownictwo związane z chrześcijaństwem obrządku wschodniego.

W dalszej części rozdziału znajdują się uwagi na temat chronologii przenikania omawianego słownictwa i trudności badawczych związanych z jej ustalaniem. Znaczna część źródeł staropolskich datowana jest na XV w., więc dla ustalenia czasu zapożyczenia niezbędne jest odwoływanie się przede wszystkim do argumentów fonetycznych, które jednak nie zawsze przynosi skutki ze względu na możliwy proces relatywnizacji. Mimo tych problemów omawiane słownictwo można podzielić na (1) pożyczki prasłowiańskie (*cerkiew*, *chrzcic* itd.), (2) zapożyczenia z okresu chrystianizacji (*adwent*, *anjoł* itd.), (3) późniejsze pożyczki.

Ostatnia część rozdziału zawiera wybrane elementy adaptacji fonetycznej łacynizmów w staropolszczyźnie.

SŁOWA KLUCZOWE: etymologia, zapożyczenia, staropolski, łacina, greka

SUMMARY

Borrowing Channels of Greek and Latin Loanwords into the Old Polish Language: Christian Vocabulary

This monograph addresses the topic of direct and indirect Greek and Latin loans into Old Polish concerning the Christian religion. I have attempted to answer the following questions:

- 1) How many of these loans are attested in Old Polish texts?
- 2) Which words are direct loans from Latin or Greek and which were borrowed through other languages (Czech, German dialects, Old Russian, etc.)?
- 3) What are the characteristics of each group (e.g., the direct Latinisms, the group borrowed via Czech, etc.)?
- 4) What is the chronology of the borrowing process? Is it possible to divide the analyzed vocabulary into groups depending on the borrowing time (Proto-Slavic loans, pre-literate loans, Old Polish loans)?
- 5) How were the loanwords accommodated? Can the borrowing routes be determined on the basis of how they were accommodated?
- 6) How did the meaning of the borrowed vocabulary change in the process of borrowing?
- 7) What parts of speech (beyond nouns) were borrowed?

Structure

The monograph consists of the following parts:

- introduction: provides a presentation of the aim of the monograph, the research questions, the principles for selecting the material and the methods;
- chapter 1: gives an introduction to the concepts of language contact, bilingualism, borrowing. It presents selected methodological aspects and briefly describes the state of research;

- chapter 2: includes an etymological analysis of the material in alphabetical order;
- chapter 3: brings forward the conclusions about the analyzed vocabulary and its borrowing routes;
- bibliography;
- appendix 1 contains the conclusions of the etymological analysis concerning particular lexemes in the form of a simplified table;
- appendix 2 contains a list of the words excerpted from the *Old Polish Dictionary* (*Słownik staropolski*) for which the (direct or indirect) Greek or Latin origin is at least possible.

Methodology

The vocabulary analyzed in the study was extracted from the *Old Polish Dictionary*; first, all the words of possible Greek or Latin origin were extracted (appendix 2), then the Christian lexemes were chosen for further analysis. The selected material was analyzed in chapter 2 in alphabetical order. The following aspects were particularly emphasized: the Old Polish attestations (chronology, geography of attestations, context, orthography), formal traits, semantics, accommodation. The possible borrowing route was determined. The conclusions concerning particular words are presented in the table (appendix 1), which allowed general conclusions to be drawn in chapter 3.

Chapter I

This chapter introduces the basic concepts, such as language contact, which can be defined as, e.g., “the use of more than one language in the same place at the same time” (Thomason 2001: 1) or as the use of two or more languages alternately by the same persons (Weinreich 1968: 1). The alternate use of different languages is what Weinreich calls *bilingualism*. Another key concept is *borrowing*: a result of the language contact. Thomason & Kaufman (1988: 37) refer to it as “the incorporation of foreign features into a group’s native language by speakers of that language.” The borrowing process is discussed in detail in the article by Haugen (1950), where he introduces the concepts of *importation* and *substitution*.

Further in the chapter, some methodological issues of researching loanwords are presented, mainly on the basis of a paper by Cieńkowski (1964: 421–428); according to the Polish linguist, while researching the loanwords, the following aspects should be paid attention to: the probability of the phonetic changes, the connection of the lexeme to its designation and the historical reality, the borrowing chronology, the probability of semantic development, the probability of language contact, and the necessity of using extra-linguistic data.

In the study, both direct and indirect loans from Greek and Latin are analyzed; this is because of the following reasons:

- 1) it is often impossible to determine if a certain word is a direct or indirect borrowing;
- 2) other works concerning this topic usually include both types of loans and call them all Latinisms or Grecisms, sometimes borrowed directly, sometimes via mediation of other languages (see Klemensiewicz 1961: 140–141);
- 3) many of the analyzed loans were perceived by the speakers of Old Polish as having Latin or Greek origin, even if they are in fact Bohemisms or Germanisms; they were, in effect, subjects of re-latinization.

While analyzing the loanwords, I always seek to determine the direct source of the borrowing, which gives the basis for classifying the vocabulary as *sensu stricto* Latinisms, Bohemisms, Germanisms, etc.

At the end of this chapter, the state of research is briefly presented in chronological order. The main claim of the classical works by Nehring (1876–1882), Brückner (1915, 1930) and Klich (1927) is as follows: The Old Polish Christian terminology (mostly of Greek and Latin origin) was borrowed almost exclusively via Czech mediation, which can be confirmed by the fact that the Polish state was baptized by Czech missionaries in 966. This historical stance is used repeatedly by Klich, even if the linguistic arguments are not conclusive. The same feature can be found in later works, especially by Basaj, Siatkowski (2006) concerning Bohemisms and *Dictionary of Old Polish Christian Terminology* by Karpluk (2001), with the notable exception of Rezcze 1968. The baptism by the Czech missionaries, treated by Polish linguists as an indisputable historical fact, is disputed by the historians themselves (e.g. doubted by Sikorski 2013: 276–306, but supported by Matla 2017: 17). One of the most important arguments in favor of the Czech baptism is the Czech origin of Old Polish Christian vocabulary, so the argumentation used by Klich is in fact a vicious circle. For this reason, I do not use this argument.

Chapter 2

In this chapter, 185 Christian words extracted from the *Old Polish Dictionary* are the subject of the etymological analysis. Lexemes being analyzed are as follows: *Adwent*, (*Anioł*), (*Antychryst*), *Antyfona*, *Apostoł*, (*Archanioł*), (*Archidiakon*), (*Archimandryta*), *Arcybiskup*, (*Arka*), *Bazyliśzek*, (*Betfania*), (*Bierzmowanie*), *Biskup*, *Brewiarz*, (*Bulla*), *Cerkiew*, *Cherubin*, *Chór*, *Chrzcić*, *Chrześcijanin*, (*Cmentarz*), (*Cylicjum*), *Dedominy*, *Diabeł*, (*Diakon*), *Doktor*, *Dziekan*, (*Epifania*), *Epistola*, (*Ewangelia*), (*Ewangelista*), *Ezeita*, *Faryzeusz*, (*Filatria*), *Filozof*, (*Filozofia*), *Fraternalny*, *Format*, (*Glosa*), *Gryf*, (*Historia*), (*Homilia*), *Hymn*, *Hymna*, (*Ihumen*), *Infuła*, *Interdykt*, *Jałmużna*, *Kac-erz*, *Kalendy*, *Kanonik*, *Kanownik*, **Kantor*, *Kantyk*, *Kapelan*, *Kapitulium*, *Kapituła*, *Kapła*, *Kapłan*, *Kardynał*, *Karta*, *Kartuz*, *Kielich*, *Klasztor*, **Kleryk*, *Kmotr*, *Kmotra*,

*Kolęda, Komendator, Komendor, Kompleta, Komża, Konwent, (Konwers), Korona, Koruna, Krona, Koronować, Kościół, Kruchta, Kryłos, Krzyż, Krzyżmo, Kum, Kurwatura, Kustosz, Laik, (Lekcja), Lucyfer, Lucyper, Magnifikat, Manna, (Materia), (Mesjasz), Metropolit, Minister, Mira, Mnich, Monaster, Msza, Natura, Nieszpór, Nona, Oblata, Ofertorzyja, Ofiara, Oktawa, Olej, Oltarz, Opat, Opiora, Oplatek, Oratarz, Organista, Organy, Ornat, Pacierz, Papież, Paradyż, (Parochia), *Pascha, (Pasja), (Patriarcha), Patron, Pelikan, Pella, Persona, Pielgrzym, Pleban, Poganin, Pop, (Popadia), Potestat, Pozytyw, (Pralat), Prebendarz, Proboszcz, (Procesja), (Profecja), Profes, (Profesja), Profeta, Proskura, Pryma, Przeor, *Przeorysza, Psalm, Psalterz, Refektarz, Reguła, Relikwie, Rubryka, Saduceusz, (Scholastyk), Seksta, Sekta, Serafin, Sobota, (Stuła), Stypa, Sufragany, Synagoga, Synod, Szatan, Szkaplerz, Taca, Tekst, (Teofania), (Tercja), Testament, Tron, Tum, Ufundować, Wiersz, (Wigilia), (Wikary), Wino, Wizytator, Wytrykusz, Żak, Żalm, Żoltarz, Żegnać, Żyd.*

Chapter 3

In this chapter, the conclusions concerning all of the examined vocabulary are presented. According to the direct source of borrowing, the loans can be classified as:

- Latinisms: 102 words, i.e., 55% of the discussed lexemes;
- Bohemisms: 35 words, i.e., 19%;
- words for which Latin and Czech direct source is equally possible: 16, i.e., 9%;
- Germanisms (borrowed directly from one of the German dialects or from the Gothic language): 17, i.e., 9%;
- loanwords from the East Slavic source: 8, i.e., 4%;
- other cases: 7, i.e., 4%.

Vocabulary studied in the monograph can also be divided according to their borrowing routes (including the Greek or Latin source and all the mediating languages). Among the possible routes, the following are the most common:

- (Greek →) Latin → Old Polish
- (Greek →) Latin → Old Czech → Old Polish
- (Greek →) Latin → Germanic dialects → Old Polish
- (Greek →) Latin → Germanic dialects → Old Czech → Old Polish
- Greek → East Slavic languages → Old Polish.

Words classified as Latinisms could have been borrowed in the Proto-Slavic period, in the pre-literate era or in the Old Polish period; it is not always possible to determine the exact borrowing time. This group includes words that belong to both written and spoken or only written language; the use of many of them was probably restricted to the language of elites and clergy, but at least some could gradually penetrate the language of the lower classes. The semantics of these group is also diversified; among others, the following groups can be named: prayers (*antyfona, brewiarz*, etc.),

liturgical accessories (*cylicyjum, infuła*, etc.), holy days (*betfanija, epifanija*, etc.), Jewish sects (*ezeita, faryzeusz*, etc.), church positions (*arcybiskup, dyjakon*, etc.).

As Latinism so do Bohemisms constitute a highly differentiated group. The linguistic contact between Polish and Czech is likely to have begun as soon as both languages emerged after the disintegration of Proto-Slavic and continued until the end of the Old Polish period. Both written and spoken language (of diplomacy, trade, missionary activities) could have been the source of borrowing. Some of Czech etymons of the loans discussed were direct Latinisms in Czech and some of them were borrowed via mediation of German dialects. It is noteworthy that the group of Old Polish Bohemisms is significantly narrower compared to the Latinisms. As for other 16 words, it was not possible to determine whether they had been borrowed from Czech or Latin.

Many of the Germanisms (8 out of 17) were borrowed into Polish relatively early, probably in the Proto-Christian period, mostly from Gothic or Old High German. In later periods, the direct German influence considerably diminished. For many of the Germanisms, it is not possible to indicate the exact etymon in a specific German dialect.

The East Slavic loans were borrowed from Old Russian or Old Ukrainian in the relatively late period. The borrowing route for most of them started from Greek and did not include Latin. Semantically, these loans belong to the vocabulary of Eastern Christianity.

Further in the chapter, the chronology of the analyzed borrowings is briefly addressed. In the case of many loans, it is not possible to say much more than „rather early” or „rather late.” The substantial part of the Old Polish sources date back to the 15th century so in order to determine the borrowing time other means must be used, above all phonetic analysis, which remains in many cases inconclusive, though, because of a possible re-latinization. Nevertheless, the discussed vocabulary can be divided into three groups: (1) Proto-Christian loans (*cerkiew, chrzcić*, etc.), (2) loans connected to the Christianization period (*adwent, anioł*, etc.), (3) later loans.

The final part of the chapter provides the selected examples of phonetic adaptation of the direct Latinisms.

KEYWORDS: etymology, loanwords, Old Polish, Latin, Greek

Książka stanowi kompleksowe opracowanie dróg, którymi leksyka chrześcijańska pochodzenia greckiego i łacińskiego przenikała do staropolszczyzny. Na podstawie systematycznie wyekscerpowanego materiału oraz analizy opartej na współczesnych metodach etymologicznych autor rekonstruuje wieloetapowe procesy zapożyczania, określa ich chronologię, identyfikuje języki pośredniczące i omawia mechanizmy adaptacyjne.

Przedstawione w pracy ustalenia rzucają nowe światło na pochodzenie staropolskiego słownictwa chrześcijańskiego, które jest kluczem do zrozumienia nie tylko historii języka polskiego, lecz także najdawniejszych dziejów polskiej państwowości i procesu chrystianizacji.

